

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового часу

Б. І. ЯНИШИН (Київ)

Народовці на рубежі 70—80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури

Народовська течія національного руху галицьких українців займала одне з провідних місць у їхньому суспільно-політичному розвитку в другій половині ХІХ ст. Пройшовши протягом цього часу кілька фаз у своєму розвитку, зазнавши ряд трансформацій, саме вона значною мірою визначила структуру української частини політичного спектра Галичини на зламі ХІХ—ХХ ст., який не зазнав суттєвих змін аж до Першої світової війни. Проте народовська течія ще не дочекалася свого ґрунтовного дослідження. Щоправда, за останні роки з'явилося кілька праць, присвячених галицьким народовцям, але відносяться вони головним чином до історії раннього етапу їх розвитку у 1860-х рр.¹ і бурхливих процесів диференціації 1890-х рр.² Деякі аспекти цієї проблеми підносяться дослідниками під час розгляду історії українсько-польських відносин³, а також інших течій тогочасного галицького політикуму, зокрема старорусинської⁴ і радикальної⁵. Суспільно-політичні процеси в Галичині того періоду розглядали в своїх працях також зарубіжні автори — Пол-Роберт Могочій та Джон-Пол Химка⁶, які значно активніше за своїх українських колег застосовують найновіші досягнення сучасних націоналістичних студій при дослідженні українського руху загалом і “галицького відродження” другої половини ХІХ ст., зокрема.

Недостатньо дослідженою залишається одна з найважливіших віх у розвитку народовського руху другої половини ХІХ ст. — злам 70—80-х років, коли на провідні позиції в ньому вийшли представники молодшої генерації, які своєю активною діяльністю зламали монополію старорусинів на політичний провід галицьких українців. В даній статті ми розглянемо один з аспектів цієї проблеми, а саме роль народовців початку 80-х років ХІХ ст. у зміні політичної культури українців Галичини того часу. Оскільки старорусини наприкінці 70-х років тримали кермо політики галицьких українців у своїх руках і тим самим визначали контури і зміст політичної культури останніх, спробуємо простежити відмінності їхньої і народовської політичної свідомості та ідеології, розглянути нові форми, напрями й методи політичної діяльності, запропоновані й введені в життя народовцями на початку 80-х років. Для розкриття цього процесу скористаємося структурою політичної культури, що прийнята в політології, розглянемо зміни на рівнях політичної свідомості і політичної діяльності.

Слід зазначити, що аналізуватимуться головним чином погляди керівників народовців і старорусинів, оскільки більшість провінційних діячів не мала чітких ідеологічних переконань, не розуміла і негативно сприйма-

ла дискусії та суперечки політичного, світоглядного, етнографічно-лінгвістичного характеру, що відбувались у Львові.

Політична свідомість. У 1882 р., після звісного “процесу О. Грабар”, В. Барвінський голосно заявив у статті “По процесі”: “Ми хорі і то дуже хорі! А говоримо се... про цілу нашу суспільність..., великі і важні недостатки, хиби, блуди і гріхи наших партійних, народних, суспільних і державних відношень”⁷. І справді на зламі 70—80-х років XIX ст. український національний рух, а особливо табір старорусинів, перебував у стані глибокої кризи. Складаючись в основному з представників старшої генерації української інтелігенції, старорусини були нездатними вийти за межі середньовічного світогляду і діяти за законами нового часу. Зі зламів 60—70-х років XIX ст. переважна більшість з них зайняла виразно русофільські позиції, зберігши при тому консервативний, а радше, навіть традиціоналістичний світогляд з базовими історично-династичними переконаннями. На нашу думку, не зовсім науково коректно і доречно розокремлювати, а тим паче протиставляти старорусинів і русофілів⁸. Останні були складовою частиною перших як більш широкого феномена. Голосні декларації про приналежність до “русского народа” наприкінці 60-х років ще не слід сприймати як появу політичного москвофільства, адже більшість з них і надалі залишалися щирими австрійськими патріотами. Русофіли у переважній своїй більшості ідентифікували себе як “малоросів” і не ототожнювалися з росіянами (“великоросами”, “москалями”). В свою чергу, “малоруська” спільнота, на їхню думку, поряд з “великоруською” була частиною більш широкого етнонаціонального масиву, на означення якого використовувався термін “русский народ”. Він мав відображати швидше історико-культурні, традиційні, ніж національні у сучасному розумінні зв’язки⁹. Така “малоруська” самоідентифікація була, на нашу думку, швидше щирим переконанням, ніж “ситуативним вибором, який дозволяв уникнути звинувачень у москвофільстві і нелояльності, зберігаючи водночас можливість розвивати мовно-культурне русофільство”¹⁰.

На зламі 70—80-х років політика старорусинів — русофілів і надалі продовжувала обертатись навколо напівмістичних концепцій “русского міра”, “ісконних ворогів”¹¹ і т. д. Швидкі зміни у 60-х роках XIX ст., незвичні політичні комбінації, коли на поступки йшли не лояльним, а навпаки — найбільш опозиційним, не знаходили пояснення у старорусинській системі мислення. Її роздирали протиріччя, вихід з яких, як показав час, старорусини знайшли в перетворенні політики фактично на релігію, тобто на систему з догмами та культом¹². Відповідно і політична концепція старорусинів також не була цілісною. В її основі лежала здебільшого негачія, визначення русинства як заперечення полонізму і в той же час відсутність позитивної програми. Все це дало підстави^а. Олесницькому охарактеризувати другу половину 70-х років XIX ст. як “справді скандальну епоху рутенської політики”¹³. Риси “рутенства”, зазначені Ю. Охримович, а саме — “чисто галицький льокальний патріотизм, вірнопідданість та надмірна лояльність центральному австрійському урядові, повна політична безхребетність, громадський консерватизм, духовне назадництво, наївний хамський аристократизм, згідливе відношення до мужика з його мовою, безупинна змінливість поглядів”¹⁴ — усе це значною мірою було характерним старорусинам кінця 70-х років. В результаті чисельність українських представництв у сеймі і парламенті катастрофічно зменшилась. Це викликало з боку народовців різку критику старорусинів, які протягом 60—70-х років XIX ст. тримали провід політичного життя галицьких українців у своїх руках.

Водночас і в таборі народовців у другій половині 70-х років теж спостерігалися певні кризові тенденції, зокрема непорозуміння між “старшими” і “молодшими”, а також виникнення конфліктних ситуацій на ґрунті особистих взаємовідносин. Брак свіжих ідей, несприйняття критики вело до застою в Товаристві імені Шевченка і “Просвіті”. О. Барвінський писав також про “брак ясної свідомості національної ідеї... серед народовецької інтелігенції в значній частині” і відсутність чіткої програми дій¹⁵.

Лише катастрофічні результати виборів 1879 р., коли з 15 руських послів у парламенті залишилося лише троє, змусили народовців вступити у “високу” політику. Як писав В. Барвінський С. Качалі, “дотеперішні проводирі Русинів у ділах політичних пропали безповоротно, доказавши свою цілковиту неспосібність до розумного ділання в користь народу”, а тому “по волі чи по неволі спадає на нас обов’язок ратувати нашу народність”¹⁶. Вихід народовців на політичну арену сприяв кристалізації і подальшому розвитку як раніше висловлених ними ідей і концепцій, так і появи нових.

Вихідним пунктом народовських концепцій, як і причиною принципового їх розходження зі старорусинами, на нашу думку, було усвідомлення ними тих змін, що відбулися в європейській політичній думці стосовно розуміння історичної ролі “народу” у значенні як нації, так і люду. “Аристократія переживає свій вік... Чим раз ближше той час, — ми чуємо його хід, — що маси народа, в тім числі і наш нарід, прийдуть до належного їм становища в рішанню своєї долі”, — писало “Діло” у 1883 р.¹⁷

Це стало підставою принципово різних підходів до розуміння історичної традиції старорусинами і поляками, з однієї сторони, а народовцями, — з іншої. На відміну від старорусинів народовці рішуче відмовилися від концепції “історичного права”, яким традиційно обґрунтовувалась справедливість національно-політичних домагань. Відмовившись від покладення в основу національно-політичних побудов державно-історичного права і традиції, вони проголосили природне право народу на самостійний розвиток, якого ніхто не може заборонити¹⁸. Цим народовці стверджували у галицькому суспільстві зовсім іншу систему цінностей, ніж ту, яку підтримували старорусини і яка будувалась, головним чином, на середньовічних уявленнях і поняттях. Як зазначає В. Барвінський, “історія у своїй спадщині не передала галицьким Русинам безпосередньої... традиції зверхньої форми державної, традиції самодержавности, так сказати: традицію королівсько-династичну, котру мають Поляки, а котрої не мають Русини”, але зате вона передала їм “традицію того, що називається *народним життям історичним*. Сеї традиції історичної не мають Поляки... Се *народна пам’ять* про його борбу за свою волю і правду”¹⁹.

Позиція ж старорусинів виходила з принципово інших засад і була близькою до польської. В основі побудов їх національно-політичних концепцій лежала культурна і державно-історична традиція. Саме вона, на думку старорусинів, надавала легітимності домаганням галицьких українців на самостійне, рівноправне існування серед інших народів Австро-Угорщини. Вважаючи головним своїм завданням протидію колонізаційним тенденціям, вони вбачали в утвердженні тягlosti культурно-історичної традиції держави Київської Русі головний контраргумент польським претензіям на Східну Галичину, що також виводились, головним чином, на основі державно-історичного, династичного права. Ця дискусія зближувала позиції старорусинів і польських політиків у розумінні історичної традиції, змушуючи їх діяти в одній методологічній площині, виходити з подібних засад (історичного права). Характеризуючи її, Д. Танячкєвич писав: “Давно вже вони (старорусини. — Б. Я.) відвернулись від той живої Русі, що

говорила, співала, страдала..., а найшли другу, мертву, той кам'яний істукан — Русь, що виписана була в документах! Спогордили вони всею красою свіжою, невинною рідної землі — бо тут виділи тільки саме мужицтво, таку чернь без документів”²⁰.

Принципово різні основи національного світогляду і політичних концепцій старорусинів і народовців знайшли своє відображення і в назвах їх партій. Так, перші здебільшого окреслювали себе як “історична” партія, наголошуючи тим самим на важливості культурно-історичної традиції Київської Русі у самоідентифікації галицьких українців і в розумінні їх місця в “русском народі”, тоді як за народовцями утвердилась назва “народної руської партії”, чим підкреслювалась пріоритетність власне народу і його інтересів у їхніх концепціях.

Різниця в розумінні функцій народу, у підходах до історичної традиції, в основах національно-політичних побудов простежується і в історичних працях народовських та старорусинських авторів. Останні звертали увагу, перш за все, на історію державних утворень та інституцій (Галицьке князівство, Київську Русь, церкву і т. д.), а народовці — на історію народу, народних мас, а оскільки особливо яскраво це простежується у козацтві, тому й ставили акценти на козацьку добу в історії України²¹. Давньоруський період не викликав у них такого захоплення, як козацький. Більше того, вони вважали князів дикими і жорстокими людьми²². Народовці різко критикують підтримувану старорусинами систему взаємовідносин “еліта — народ”, за якою останній вважався “темною” масою, його мова — чимось нижчим, негідним для використання інтелігенцією, для творення високої літератури і науки. У ставленні старорусинів до народу пробивалась погорда. В.Площанський — один з їх лідерів, на судовому процесі 1882 р. свідчив: “...селяне і такі індивідуа, як Залуський, дуже рідко коли бувають у мене, але я не вхожу з ними в стосунки. “Слово” не для хлопів..., я не маю з хлопами ніякого діла”²³. З таких переконань бере початок теорія старорусинів про дві мови: простонародну — для просвіти селян, популярної літератури, і так звану літературну мову — для інтелігенції, науки, високої літератури, створену на етимологічній основі, з великими домішками церковнослов'янської, російської і польської лексики. Ця, так звана літературна, мова мала утримувати тяглість з традицією Київської Русі і єдність з “русским миром”, концепція якого і ґрунтувалася на цій традиції спільної державності.

Народовці зламу 70–80-х років рішуче відкидають таку теорію і всі свої надії покладають на народ, оголошуючи його головним полем своєї діяльності. Невдовзі вони голосно заявили про вірність трьом основам своїх політичних побудов: Династії, Святійшому Римському Престолові і Народові²⁴. “Ми мусимо уважати наш народ не бездушною і безмисльною машиною, котра, безумовно, піде туди, куди ми їй надамо направленьє, ні., наш нарід вповні розуміє свої інтереси і своє добро”, — заявляло “Діло”²⁵. Виходячи з цього, народовці оголошують народну мову найвищою цінністю, “скарбонею нашого духа”, “великим завітом нашої предківщини”²⁶, “одним з найперших і найважливіших знамен народности”, зі смертю якого вмирає й народ²⁷. Вони виступають проти штучного виділення якоїсь окремої мови для інтелігенції. Покладення народної мови в основу літератури, як для простого народу, так і “високої”, підкреслювало єдність галицьких і наддніпрянських українців та їх повну національну окремішність від росіян і “русского міра” старорусинів, що складало основу національно-політичної програми народовців.

На зламі 70–80-х років значно послаблюються романтичні елементи, характерні для настроїв раннях народовців 60-х років. “Народництво”

останніх, як представників епохи романтизму, проявлялося насамперед у захопленні народною культурою, зближенні з народом і пізнанні його²⁸. Проте для лідерів народовців початку 80-х років, політичне становлення і діяльність яких припадає на епоху позитивізму, цього вже було недостатньо. Замало лише пізнати народ, треба, як зазначав В. Барвінський у листі до брата Олександра, підняти його з матеріального і морального занепаду, зробити з нього рідних братів, “піднести його на степінь нашої рівності”, і лише тоді “наша мужицька народність стане народністю”²⁹. Поряд з вірою в “дух часу”, “віщу силу слова” саме народовці зламу 70—80-х років починають формувати “реальний” підхід до політики, чого так і не змогли зробити, хоч би частково, старорусини. Саме в ідеології народовців бачимо “сполуку ідеалістичних мотивів із реалістичним розумінням можливостей”³⁰, поетизації минулого, прославлення народних героїв, ідеї жертвності для народу — з розумінням політики як “купно — продажі”. Вони виразно наголошують на пріоритетності національних інтересів перед будь-якими іншими (слов’янськими, всеруськими тощо), оскільки “у життю народів нема посвячення. Нарід, котрий посвячає себе за другого, єсть дурнем і не знає, що робить. Найперша задача кожного народу єсть — стати за своїми власними інтересами і дбати о своє власне утриманє”³¹. У передовиці “Діла” (1883 р.) виводиться “основний закон” політики: “Доки ми не будем представляти з себе моральної і матеріальної сили, доти ніщо нам надіятись на які-небудь уступства з сторони наших противників”. Тому автор закликає до внутрішньої організації: “Політика рахування на яку-небудь чужу, случайну помочь не єсть політикою розумних людей, але десператів... Розумний чоловік сам почне шукати під ногами опори”³².

Виходячи з цієї тези про відмову від політики “орієнтації на когось”, якої традиційно дотримувалися старорусини, а проведення політики “орієнтації на себе”, виходячи із засади, що сила не в пізнанні, а в дії, підставою якої є в свою чергу організація³³, народовські лідери починають формулювати основні пункти програми органічної праці. Вже в листі від 9 вересня 1882 р. до брата Олександра В. Барвінський вказує на необхідність такої “програми праці” для галицьких українців, з якої кожен знав би, що має робити сам і разом з іншими, щоб підносити наш народ³⁴. У цьому ж листі він виклав і свої думки на те, що мало б складати основу такої програми, а саме збереження народних звичаїв, одежі, поширення просвіти, організація читалень, господарських спілок, хорів тощо³⁵. У відповідь О. Барвінський виклав свій погляд на “програму органічної праці”, наголосивши на оживленні діяльності “Просвіти”, заснуванні власної книгарні, створенні господарсько-промислового товариства з якнайчисленнішими філіями в краю, співацьких товариств, виданні бібліотеки повістей, а також на перетворенні Товариства ім. Шевченка в наукове³⁶. У більш систематизованому вигляді він виклав свої думки у статті “Наші народні хиби і потреби”, де зазначив важливість і взаємозв’язок як морального, так і матеріального розвитку народу і наголосив на необхідності участі духовенства в реалізації програми органічної праці³⁷. Втілення в життя цієї програми, більш повну і завершену форму якій О. Барвінський надав у середині 90-х років³⁸, неминуче вело до створення сфери громадянського суспільства українців Галичини, появу якої ми й бачимо наприкінці XIX ст.

Чималий вплив у зверненні народовців на початку 80-х років до активної роботи серед народу, підняття ними питань соціально-економічного розвитку, створення програми органічної праці мав рух галицької молоді другої половини 70-х років і діяльність М. Драгоманова. На нашу думку,

можна погодитися з М. Грушевським, що останній “був неустанним і дуже різким проповідником європеїзації народівства і українофільства, надаючи йому прогресивного характеру, соціального змісту в дусі поміркованого соціалізму, і в цьому розумінні залишив глибокий слід в історії українського, особливо галицького відродження, яке дійсно вимагало впливу в такому напрямку”³⁹.

Діяльність т. зв. “молодих”, а також наддніпрянських українців мала великий вплив не лише на розвиток соціальної програми народовців, а й на чітку постановку ними ідеї національної єдності, соборності всіх частин України. З огляду на це, характерна аргументація народовців проти спроб введення на початку 80-х років латинських азбуки і церковного календаря для галицьких українців. Коли в 1859 р., під час звісної “азбучної війни”, головним аргументом “проти” була історична традиція, то у 80-і роки В. Барвінський зазначав, що “галицькі Русини не мають права вирікатись сеї віками освяченої звязи з своєю цілостею, бо інакше тільки довели би до розділу руського (в значенні українського. — Б. Я.) народа”⁴⁰. Він розумів і активно підносив у пресі те, що українське питання, а в цьому контексті і зв’язок галицьких та наддніпрянських українців, могло стати козирною картою у відносинах галичан з огляду на міжнародну ситуацію і складні австро-російські стосунки. Так, у листі до Я. Червінського від 4 листопада 1882 р. В. Барвінський писав, що у випадку урівняння прав галицьких українців в Австрії це знайшло б відлуння серед 15 млн. їх братів у Росії, “і в той час побачили б ми, чи колос не почав хитатися в своїх основах...”⁴¹. Тим самим він фактично намагався вивести українське питання на міжнародну арену, чого старорусини навіть не спробували зробити. У своїх писаннях про панславізм і міждержавні відносини вони не спинялися на значенні й ролі в них галицьких українців, які виступали тут завжди лише пасивним об’єктом.

В цьому ж контексті В. Барвінський говорить про релігійну толерантність як єдино можливу для українців зі “становища широруського”, оскільки, крім українців-католиків, є ще значно більше українців-православних, “русинів як раз таких самих, як ми самі”⁴². Зазначимо, що загалом у період редакторства В. Барвінського “Діло” не підносило часто церковно-релігійного питання.

Роль української інтелігенції у зв’язку з цим, на думку народовців, полягає перш за все у духовному об’єднанні українців. На ній лежить “обов’язок покінчити ту нашу дезорганізацію народну і витворити між розсипаними силами народними ту духову звязь національної свідомости і взаємности, що може оживити не тільки саму інтелігенцію, але і маси народу”, а тому вона повинна активніше працювати на “полі політичної агітації”⁴³. Так, І. Франко порівнював політичне безсилля народу зі скалою, яка з виду холодна і пасивна, але всередині у ній дримають іскри великого вогню, і “треба доброї сталі, треба сміливої і совісної праці, щоби з того каменю викресати іскру. Такою сталлю повинна бути інтелігенція”⁴⁴.

Чимала роль відводилась їй у висловленому П. Кулішем у “Зазивному листі до української інтелігенції” й відразу ж підхопленому народовцями в “Ділі” заклик до створення власної модерної української культури⁴⁵. Лише таким чином, на думку П. Куліша і народовців, українці врятують свою національну окремішність. Це співзвучно з тезами сучасних націоналогічних концепцій, згідно з якими, модерні національні культури країн Центрально-Східної Європи, як і нації загалом, творилися т. зв. національними будителями у другій половині XIX ст. У цьому процесі велику роль відіграло створення сучасної літератури і медіа-простору загалом, а

також системність у діяльності, продумана програма, що було загалом характерним для позитивізму.

Це добре розуміли лідери народовців початку 1880-х рр. І. Белей вважав, що “іменно найбільша частина наших політичних блудів походила з того, що ми ішли наосліп, без виразної програми, не знаючи, чи ми ідемо до Києва, чи до Кракова, чи до Москви, а кінець-кінцем... ми попросту топталися і моталися на місці і, стративши не одну щасливу пору діляння, опинилися нині на незавиднім становищі політичного зерна”⁴⁶.

Головним пунктом народовських програм незмінно був постулат про самостійність “русько-українського” народу і його національну окремішність від поляків і росіян. Так, зазначаючи основи програми “Діла”, сформуваної В. Барвінським і прийнятої всім народовським табором на початку 80-х років, А. Горбачевський на першому місці ставить постулат про те, що “...Ми Русини галицькі ємо невідлучною частею 17-мільонового народу руского, по своїй мові і по всім признакам етнографічним, як також по історичним відрубного зарівно від Великоросів, як і Поляків”⁴⁷. Тим самим заперечувалось твердження старорусинів про культурно-історичну, а на тій основі і національну спорідненість українців і росіян.

Чимало місця у своїх програмних статтях і заявах народовців відводили також з’ясуванню стосунків з поляками і старорусинами. Щодо поляків вони здебільшого виступали за примирення, угоду, але лише за умови повного урівняння в правах з ними галицьких українців. В. Барвінський нагадував, що “в Галичині стрілися тільки частини обох тих народів. Кожда частина не може, а бодай не повинна забувати про свою народну цілість. Коли єсть обов’язком кожної одиниці пам’ятати про загаль і для загалу трудитися, щоб в добрі загаль і своє добро найти, то тим більше обов’язком цілої частини народної пам’ятати про цілу свою народність і для її добра трудитися”⁴⁸. На його думку, в Галичині “єсть ся точка Архімеда, з котрої може успішно подвигнути Русин свою, а Поляк свою національну справу”⁴⁹.

У відносинах із старорусинами народовці прагнули знайти певний *modus vivendi* на основі праці для добра галицьких українців. Періодично поновлювані аж до 1879 р. спроби угоди і об’єднання двох сторін не приносили успіху, головним чином внаслідок розходження “у поглядах на поняття о руській народності”⁵⁰.

У зв’язку з нашумілим “процесом О. Грабар” і справою Гниличок народовці на початку 80-х років у своїх програмних статтях часто порушували питання панславізму, слов’янської ідеї (відрізняли її від панросійської). С. Качала, зокрема, закликав: “Пам’ятаймо, що ми не тільки Русини, але й Слав’яне, що поповнили бисьмо чорну зраду на нашій вспільній матері, колиби легко цинилисьмо рускість, або вирікалися слав’янської ідеї... А так просвіта і розвій малоросійської літератури най буде віра наша, праця наша, а ідея слав’янська — наша надія, тогді вража сила не зможе нас побороти”⁵¹. Він, по суті, повторює тези Кирило-Мефодіївського товариства, кажучи, що Мала Русь має за “повисшу задачу” “зближення Слав’ян, статися тим звеном, совокупляючим слав’янські племена”, чого через різні обставини не може зробити Москва чи хто інший⁵².

На початку 80-х років народовці звертають увагу на важливість популярної літератури, белетристики, публіцистики і домашнього побуту у національному вихованні, оскільки “не тільки школи і уряди польонізують нас; ми самі польонізуємо себе ще гірше вдома. Наші сини і брати, а особливо наші доньки і сестри читають і зачитуються польськими пустословними повістями, польськими квасно патріотичними і шумно фразистими поезіями, польською популярною, т. є. крайне безкритичною і шляхетсь-

ко-сторонничю історією. Звідси вони набирають того польського духа...”⁵³. При цьому народовці відразу ж відкидають можливі звинувачення в шовінізмі, бо не виступають проти адаптації чужих елементів до національної культури, щоправда, за умови, що вони “розумні, здорові і хосенні * для піднесення людей”, але безкомпромісно виступають проти чужого, коли воно “псує наш смак літературний і артистичний, псує наш народний характер”⁵⁴. Для боротьби з такою духовною асиміляцією народовці закликають просто “засипати” Галичину українською белетристикою, популярною літературою, перекладами кращих творів іноземних авторів⁵⁵. З цією метою вони організували видання “Бібліотеки найзнаменитших повістей”, “Руської історичної бібліотеки”, “Дрібної Бібліотеки”, “Русько-Української Бібліотеки”, а продаючи цю літературу за низькими цінами, зробили її доступною широким верствам населення.

Крім цього, народовці закликали до ґрунтовної реформи приватного життя, виховання молодшого покоління, яке має “впоювати в дітей наших від маленькості гарячу, майже фанатичну любов до рідного люду”⁵⁶. Вони звертали особливу увагу на виховання жіночого покоління в національній дусі⁵⁷, вважаючи, що без цього “не появляться люди, готові до самопожертв для добра свого народу, без чого народна справа не буде розвиватися”. “Головною нашою хибюю єсть, що, може, замало виховуємо таких людей твердого характеру, готових до самопожертвування, що замало умієм цінити таких людей... Тут головна задача нашого народного виховання”⁵⁸. У цьому контексті слід зазначити майже повне припинення політичних (а в тогочасних відносинах — і національних) міграцій з одного табору в інший, що було значною мірою характерним для політичного життя галицьких українців у попередні десятиліття (наприклад, перехід у 1867 р. одного з найяскравіших представників першого покоління народовців К. Климковича у редакцію слов’янофільської “Славянської Зари”, власником якої був русофіл Ливчак⁵⁹). Можемо погодитися з О. Середою, що “оскільки національна свідомість ранніх народовців (60-х років. — Б. Я.) не була успадкована в родинних домівках чи на шкільних лавах, а сформувалась вже у зрілому віці, то дехто з них вважав можливим змінювати її відповідно до політичної ситуації”⁶⁰. Як писав ще Френсіс Бекон, “звичка є міцнішою за все, коли бере початок в юні роки; це і називається вихованням”⁶¹, а національна і політична свідомість народовських діячів, які розпочали активну діяльність у другій половині 70-х років XIX ст., власне й була сформована під час навчання в гімназіях, головним чином у так званих “громадах”. Це, а також формулювання чітких програмних засад, загострення міжпартійної боротьби в таборі галицьких українців у 70-х роках і привело, на нашу думку, до зменшення політичних міграцій, міцності національних переконань.

Наголошуючи на важливості домашнього виховання, популярної літератури, народовці виступають фактично за тотальне поширення органічної праці, яка, на їх думку, повинна обіймати всі сторони і закутки народного життя. Важливу роль вони відводили новій українській літературі, що розвинулась в Україні від часів Гр. Квітки-Основ’яненка та Т. Шевченка. Народовці вважали, що це “справді народна література, бо на народній основі оперта і весь нарід обнимаюча — дала нам тверду основу нашого національного розвою, вона пояснила нам сутність нашої народності і указала нам ясну дорогу”. Більше того, вони були переконані в тому, що силою цієї літератури огорнули в національному русі “цілий нарід..., яко цілість, покликану до рівноправного життя”⁶².

Та чи не найважливішим, на нашу думку, в історії галицького народництва початку 80-х років є те, що вони не зупинилися на рівні теорій,

ідеологій, програм, що було характерно для них у 60—70-і роки, а проголосивши, що “сила — в дії”, почали діяти, згідно з ними.

Політична діяльність. Для пропаганди своїх поглядів серед інтелігенції і широких мас населення народівці розпочали видавництво “Діла” (В. Барвінський — з 1880 р.) і “Батьківщини” (Ю. Романчук — з 1879 р.). Вони дуже добре розуміли значення періодичних видань у формуванні національної свідомості, а також у політичній пропаганді⁶³. Вже в перший рік свого існування ці газети здобули велику популярність і повагу серед галицьких українців, значно потіснивши мляве старорусинське “Слово”. Оцінюючи, зокрема, “Батьківщину” “після опінії самих селян”, О. Барвінський у листі до брата Володимира зауважив, що “так не дерлись (селяни і міщани. — Б. Я.) за ніякою газетою і се не пересада!”⁶⁴. Чи не найкраще про поширення “Діла” і “Батьківщини” свідчать їх опоненти з табору старорусинів. Так, у зачитаному на т. зв. процесі О. Грабар у 1882 р. листі до О. Моркова (редактора “Пролома”) І. Наумович (редактор “Науки” і активний діяч старорусинського табору) пише, що лише об’єднанням “Слова” і “Пролома” (старорусинські органи) в одну газету можна запобігти дальшому поширенню “Діла” і “Батьківщини”, тому що ці газети починають уже й там поширюватися, де їх спочатку не хотіли навіть до рук брати⁶⁵. Крім цього, видавництво “Діла” посприялогуртуванню й появи нових “людей праці і знання”, молодшого покоління народівців, недавніх студентів, які далеко не в усьому погоджувалися зі своїми старшими товаришами.

Однак, вступаючи на політичну арену на початку 80-х років, народівці, очолювані В. Барвінським, не наважилися різко розірвати всі стосунки зі старорусинами і виступити проти них. У той час вони вважали оптимальною для себе політику лавірування у ставленні як до старорусинів, так і до поляків. Різкий виступ проти перших і угода з другими могли похитнути позиції народівців в українському суспільстві, здобуті важкою працею протягом останніх двох десятиліть. Водночас співпраця із старорусинами обмежувалась головним чином спільним проведенням виборчих кампаній, всенародних віч, посиленням делегацій у Відень. Щоправда, ініціатива і тут була явно на стороні народівців. Їхня діяльність у той час була спрямована на перетягнення від старорусинів до себе багатьох діячів, здебільшого в провінції, які ще не мали остаточно сформованих національно-політичних поглядів і вагалися у своїй прихильності до якоїсь із сторін⁶⁶. Саме тому В. Барвінський і розпочав видавництво “Діла” етимологічною правописом, а не фонетикою, щоб “формою не відлякувати нашої публіки старовірської, а віщипити в неї правдиві ідеали народні”⁶⁷.

Вагому роль у цьому процесі відіграло всенародне віче 1880 р., проведене з ініціативи і під керівництвом народівців (В. Барвінського, зокрема). Вони залучили до участі в ньому також і старорусинів, внаслідок чого, як це зазначив К. Левицький, ті “мусіли піддатися команді народної партії і не посміли прилюдно зрадитися зі своїми об’єдинительними замірами, не виключаючи самого І. Наумовича”. За допомогою віч народівці намагалися втягувати широкі маси населення до політичної акції. Так, у вічі 1880 р. взяла участь значна кількість селян, а не лише духовної і світської інтелігенції, а тому можна погодитися з К. Левицьким, що це був “великий почин у ділі демократизації нашої (у значенні народівської. — Б. Я.) роботи”⁶⁹. Крім всенародних, народівці розпочали скликання і місцевих віч (українців м. Львова, окружне віче в Долині у 1884 р. та ін.), на яких увага зверталася більше на місцеві проблеми, ніж на загальні. Варто зауважити, що всі реферати і резолюції як на всенародних, так і на місцевих вічах готували й оголошували народівці. Це свідчило про їх перевагу

над старорусинами як в активності, так і в наявності відповідно підготовлених, високоосвічених партійних кадрів. Згодом започаткована народовцями традиція скликання віч (всенародних, повітових, громадських) стала невід’ємним елементом політичної культури галицьких українців кінця XIX — початку XX ст., і її активно використовували всі політичні течії. Слід при цьому зазначити, що, як випливає з листа В. Барвінського до С. Качали, скликанням віч народовці хотіли компенсувати брак своєї власної політичної організації, на створення якої вони ще не мали наприкінці 70-х років відповідних сил, як матеріальних, так і людських⁷⁰.

Значна активізація політичної діяльності всіх галицьких політичних течій, а особливо народовців, традиційно спостерігається під час виборчих кампаній. На початку 80-х років, виходячи зі своєї моделі взаємовідносин “еліта — народні маси”, вони запропонували кардинально змінити спосіб їх ведення, якого традиційно дотримувалися старорусини. Вихідним пунктом діяльності народовців була вимога до діячів обох партій налагодити тісний зв’язок з виборцями, оскільки “при виборах ходить в першій лінії о їх інтереси”⁷¹. Для цього вони радили скликати передвиборчі збори, на яких кандидати у посли особисто зустрічались би з виборцями і викладали їм свої погляди. “Предсіж годі вимагати, — писало “Діло”, — щоби наші виборці вічно віддавали голоси на людей, котрих ледви з імени або з лица знають”⁷². Таким чином, як вважали народовці, “учули б ми з его (народу. — Б. Я.) власних уст его погляди, его потреби, замість виступати в его імені з нашими власними поглядами”⁷³. Виходячи з цього, при висуванні руським центральним виборчим комітетом кандидата у посли в певному окрузі вирішальний голос повинні були мати самі виборці того чи іншого округу, а тому народовці закликали відмовитись від дотеперішньої практики, коли часто наперекір майже однодушній волі виборців їм нав’язували небажаного кандидата задля волі і певних інтересів кількох людей⁷⁴. Перед українськими депутатами народовці ставили завдання відновлення “поваги руського посла” після невдалих дій депутації попереднього скликання, а тому “кандидат в посла має бути чоловіком чесного характеру, образованием, трудолюбивим і здібним”⁷⁵. Саме з намаганням дотримання таких засад і була проведена виборча кампанія 1883 р. спільним (народовсько-старорусинським) виборчим комітетом. Народовці здобули більше посольських мандатів, ніж старорусини, що засвідчило злам у співвідношенні сил в українському русі на користь перших**. Незважаючи на певне зменшення кількості сеймових руських послів, результати виборів загалом можна було вважати задовільними, перш за все з огляду на якісні зрушення, а також беручи до уваги шалену протидію крайової адміністрації.

Віча і вибори зумовили значну активізацію народних мас. Так, уже на вічі 1883 р. активну участь у дискусії і прийнятті резолюцій брали селяни і міщани⁷⁶. З допомогою народовців почалося створення повітових політичних організацій (наприклад, “Народна Рада” в Долині⁷⁷). Їх лідери неодноразово наголошували на важливості проведення цієї роботи в провінції. На значення діяльності народовців серед селян і міщан вказував і І. Франко, зауважуючи, що до того “ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував вяснити народові. До самого 1880 р. вся маса нашого народу жила в поглядах, що найвищу й одну власть у державі має цар, що він може все зробити”⁷⁸.

Крім політичної пропаганди, народовці продовжували активну культурно-просвітницьку діяльність серед селян і міщан, яка також часто використовувалася в політичних цілях. Вони добилися справжнього прориву у справі відкриття сільських читалень. У цьому їм допоміг взірцевий Статут і детальний опис того, як заснувати читальню, надрукований “Про-

світою” і розісланий у села й містечка. Про результати такої акції свідчить те, що коли 1876 р. в “Просвіті” було всього 6 читалень⁷⁹, то лише за один 1882 р. до неї вступило 39 нових читалень⁸⁰. Крім суто просвітницьких, народовці на початку 80-х років ставлять перед читальнями також господарсько-економічні завдання. Активним діячем на ниві економічної самоорганізації руського селянства у той час виступав Д. Танячкевич, засновник широко відомого тоді селянського запомогового товариства “Правда Закомарнянська”. Він же написав і видав за допомогою “Просвіти” вірцевий Статут і детальну інструкцію, як створювати товариства такого типу. Це привело до певного зростання їх кількості, щоправда не такого різкого, як у випадку з читальнями. З метою пропаганди народовці часто друкували в “Ділі” та “Батьківщині” дописи з сіл, в яких розповідалося про блага, в першу чергу матеріальні, які принесли їм економічна і політична самоорганізація, тверезість, самоусвідомлення.

Для піднесення національної свідомості інтелігенції і народних мас особливо активно у 80-х роках почали використовувати щорічне відзначення роковин смерті Т. Шевченка вечором пам’яті. Ініціатором того, щоб “явно, у великій громаді”, широко проводити такі вечори, виступив у 1876 р. В. Барвінський. “Не будьмо шкаралупниками, — писав він у листі брату Олександру 4 березня 1876 р., — не біймося перед світом голосити наших ідей..., щоб наші і не наші знали, що то ми, що то українофіли”⁸¹. До того вечори пам’яті Шевченка проходили в невеликій громаді майже виключно львівських народовців (та й то не всіх), у малих залах “Руської Бесіди”, які могли вмістити до 100 чоловік. На думку В. Барвінського, якби народовці мали достатню силу, то найкраще було б вшановувати пам’ять Шевченка мітингами по всій Галичині. Він наголошував на практичній стороні справи, а саме на важливості таких вечорів у приверненні молоді до української національної ідеї: “Маю навіть ту певність, що половина молодіж і поважних навіть людей, що тепер лізе в московський або польський табір, пригорнеся до нас, як тільки ми ясно скажемо перед світом, чого ми добиваємось, чим був наш нарід і чим він має бути”⁸². При цьому він вказував на відзначення роковин смерті Шевченка у 1875 р., “які зблизили Кружкову * молодіж до нас. “Слово” ізольоване, русофілізм упадає. Ще одно тепле слово, мудре дальше поступоване, а буде річ доконана, не буде русофільської молодіж. Ми через 10 літ відправляли панахиди..., обходили вечори без панів і бюрократів в Бесіді — та що з того? Де ті результати? Надто гнила, надто оспала ще наша громада, щоб не потребувала електризації, публічної проби, засилку новими силами...”⁸³. За ініціативи і якнайактивнішої участі В. Барвінського вечори пам’яті Т. Шевченка перетворилися на початку 80-х років у поважну демонстрацію української національної ідеї, надавали галицькому українському суспільству необхідний йому певний заряд “електризації” і з часом привели до культу Шевченка в Галичині.

Крім безперечних позитивних моментів, були в політичній діяльності народовців і свої мінуси, недоліки. Чи не найбільшим з них було нетолерантне ставлення до “молодших”. Як зазначало “Діло”, “сили молодші, хоч би як спосібні і придатні, ігноруються з авторитетоманії”⁸⁴. Так само дуже напруженими були стосунки лівого крила народовців на чолі з І. Франком і “старшого” проводу. Це вело до ослаблення, в першу чергу, самого народовства внаслідок браку нових, свіжих сил.

Не прикрашала народовців і їх причетність до появи такого феномена, як “проскрибовані”, “виєлімінувані зі суспільности”, на що вказував ще М. Драгоманов⁸⁵. І. Франко у споминах “В поті чола”, згадуючи про свій перший арешт, писав, що “не сама тюрма була для мене найтяжчою

спробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі, — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільності, кинений на нас, страшенно болів мені. Мене викинено з “Просвіти”, заборонено приходити на “Бесіду”, а люди з старших, котрі хотіли мати зі мною яке-небудь діло, бачились зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало”⁸⁶. Як згадувала О. Пчілка, Ом. Огоновський відмовився передати Франкові 50 руб. від Драгоманова, боячись, щоб його, “чоловіка статочного”, не звинуватили в зносінах з людьми непевними⁸⁷.

Крім того, як зазначає М. Драгоманов, “добра половина полеміки народовців проти москалефілів, як і остатніх проти перших, єсть пряме донощицтво”⁸⁸, хоч саме це явище народовці різко засуджували. Багатьох їх чільних діячів характеризувала нерішучість у діяльності через побоювання втратити популярність⁸⁹.

Брак досвіду української галицької інтелігенції на політичному полі діяльності, а також процес політичної організації знизу призвели до появи лідерчуків, про яких О. Барвінський писав: “Мало не кожний із глухого закутка краю, що в найліпшій случаю передплачував одну з руських часописей..., вважав себе політиком, покликаним до надавання напряду на родній політиці”⁹⁰.

Не найкращими були й особисті стосунки між деякими з лідерів народовців, наприклад К. Сушкевича і Ом. Партицького⁹¹, що часто негативно позначалося на ефективності спільної роботи. Взагалі народовців того часу можна швидше охарактеризувати як широкий національно-демократичний рух, ніж як монолітну групу.

Можна назвати ще такі недоліки їх політичної діяльності, як перекладення всієї роботи на кількох людей, несприйняття критики, монополізація проводу львівськими народовцями (деяких “старших”, яких М. Драгоманов назвав “львівськими олігархами”⁹²), а також приєднання до народовського руху людей, які, зі слів Л. Лукашевича, “не мають нічого спільного з принципами народовства”⁹³.

Взагалі прорив народовців на політичному полі діяльності можна вважати заслугою кількох “молодших” з них (перш за все В. Барвінського, а також В. Навроцького, Ю. Романчука, Д. Гладилевича, І. Белея), які своєю активністю на тлі пасивності і бездіяльності решти, зокрема “старшого” проводу, зуміли надати народовецькому руху на початку 80-х років нового прогресивного напряду і вивести його на принципово новий, вищий рівень.

Результати діяльності народовців уже на початку 80-х років були вагомими. Чи не найважливішим було перехоплення ними ініціативи у старорусинів у політичній діяльності і швидке зростання їх впливу серед інтелігенції і простих людей. Це, зокрема, простежується в динаміці кількості читалень “Просвіти” і “Товариства ім. М. Качковського”. Так, у 1876 р. у народовців було лише 6 читалень і кілька сотень членів, тоді як у старорусинів — 161 читальня і близько 6 тис. членів⁹⁴. Та вже у 1882 р. “Просвіта” мала більше сотні читалень і близько 1500 членів, які доволі справно платили внески, тоді як “Товариство ім. Качковського” — близько сотні читалень і трохи більше 1000 членів, які не справно сплачували свої внески⁹⁵. Ще виразніше про зростання впливу народовців свідчить той факт, що з 46 руських читалень, створених у 1882 р., 39 стали членами “Просвіти”⁹⁶.

Таким чином, принципово відмінний від старорусинського підхід до розуміння народу і його ролі привів народовців до формування нової для галицьких українців моделі взаємовідносин “еліта — простий народ”, створення перших українських програм органічної праці, утвердження

нового реалістичного розуміння політики і, врешті, до творення нової української культури в Галичині. Ці підвалини визначили головні напрями політичної діяльності народовців, зокрема активну політично-пропагандистську, культурно-просвітницьку і господарську роботу серед галицького українського селянства і міщанства, започаткування вічевої традиції в Галичині, зміни моделі виборчої кампанії і виборчих технологій, політичну організацію провінції. З огляду на це, ми можемо погодитися з твердженням В. Барвінського, що 1882 р. був роком “всесторонньої переміни, руйни і обнови”. “Не знаємо, — писав він, — як будучий історик теперішности найменує цей 1882 р., в кождім, однако, случаю буде він початком нової доби життя Галичини”⁹⁷.

¹ С е р е д а О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861—1867) // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 199—214; М у д р и й М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 213—219.

² А р к у ш а О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. — Львів, 1996; Ї і ж. Проблема консолідації національно-політичних сил українського галицького суспільства у 90-х рр. XIX ст. // Молода нація. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 198—212.

³ Ч о р н о в о л І. Польсько-українська угода 1890—1894. — Львів, 2000, інші праці.

⁴ А р к у ш а О., М у д р и й М. Русофіліство в Галичині в середині XIX ст. — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 231—268; М а к а р ч у к С. Москвофіліство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. — 1914) // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 32. — Львів, 1997. — С. 82—98; Т у р і й О. Галицькі русини між москвофіліством і українофіліством (до питання про т. зв. “старорусинство”) // III Міжнародний конгрес україністів. — Історія. — Харків, 1996. — Ч. 1. — С. 106—112.

⁵ Н і м к а J. - P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890). — Cambridge, Mass., 1983.

⁶ Н і м к а J. - P. The Construction of Nationality in Galician Rus. Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation. Edited by R. G. Sunny and M. D. Kennedy. — Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1999. — P. 106—164.

⁷ (Б а р в і н с ь к и й В.) По процесі // Діло. — 1882. — Ч. 57 (24 липня / 5 серпня).

⁸ С е р е д а О. Назв. праця. — С. 202—205.

⁹ Детальніше про національний світогляд старорусинів — русофілів див.: А р к у ш а О., М у д р и й М. Русофіліство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 231—268.

¹⁰ С е р е д а О. Назв. праця. — С. 203.

¹¹ М у д р и й М. Листування Б. Дідицького з В. Барвінським як джерело до вивчення українського національного руху в Галичині початку 80-х рр. XIX ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника НАНУ. Матеріали конференції 20—21 вересня 1996 р. — Львів, 1999. — С. 54.

¹² М у д р и й М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація. — Вип. 3. — К., 1996. — С. 214—215.

¹³ О л е с н и ц ь к и й Є. Сторінки з мого життя. — Львів, 1935. — Ч. 1 — С. 114.

¹⁴ Велика історія України. — Т. 2. — К., 1993. — С. 237.

¹⁵ Б а р в і н с ь к и й О. Спомини з мого життя. — Ч. 3, зош. 7. // Відділ рукописів Інституту літератури НАНУ (далі — ВР ІЛ НАНУ), ф. 135 (О. Барвінського), № 9, арк. 284.

¹⁶ ВР ІЛ НАНУ, ф. 100 (І. Белея), № 1060.

¹⁷ По виборах // Діло. — 1883. — Ч. 64.

¹⁸ Новий намісник Галичини // Діло. — 1883. — Ч. 87.

¹⁹ [Б а р в і н с ь к и й В.] Політика шовінізму // Діло. — 1892. — Ч. 82.

²⁰ Т а н я ч к е в и ч Д. Письмо до громади // Мета... — 1863. — Ч. 3. — С. 252—253.

²¹ Див., наприклад: З у б р и ц к и й Д. История древнего галичско-русского княжества, “Иллюстрированная народная история Руси”, видана Товариством ім. М. Качковського, і “Ілюстрована історія Русі” авторства О. Барвінського, видана “Просвітою”.

²² С е р е д а О. Назв. праця. — С. 208.

²³ Процес О. Грабар о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 44.

²⁴ До наших виборців // Діло. — 1885. — Ч. 54.

²⁵ Вибори до сойму // Діло. — 1883. — Ч. 16.

- ²⁶ Огляд словесної праці Русинів українських в р. 1882 // Діло. — 1883. — Ч. 5.
²⁷ (Б а р в і н с ь к и й В.) По процесі о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 59.
²⁸ С е р е д а О. Назв. праця. — С. 208.
²⁹ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.
³⁰ Ш л е м к е в и ч М. Галичанство // Політологічні читання. — 1993. — № 1. — С. 261—262.
³¹ Наш погляд на польське питанє // Діло. — 1883. — Ч. 38.
³² Наше теперішнє положенє // Діло. — 1883. — Ч. 19.
³³ Наше теперішнє положенє. II // Діло. — 1883. — Ч. 21.
³⁴ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2340.
³⁵ Там же.
³⁶ Там же. — № 2150.
³⁷ Наші народні хиби і потреби (Замітки Подолянина) // Діло. — 1881. — Ч. 59.
³⁸ Див.: А р к у ш а О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). — Львів, 1997. — С. 21—34.
³⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 335.
⁴⁰ (Б а р в і н с ь к и й В.) Політика шовінізму // Діло. — 1882. — Ч. 83.
⁴¹ Цит. за: Ч о р н о в о л І. Назв. праця. — С. 214.
⁴² (Б а р в і н с ь к и й В.) По процесі о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 59.
⁴³ Задачі рускої інтелігенції на Україні // Діло. — 1882. — Ч. 32.
⁴⁴ Ф р а н к о І. Наше теперішнє положенє / Зібрання творів у 50 тт. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 317.
⁴⁵ Огляд словесної праці Русинів українських в р. 1882 // Діло. — 1883. — Ч. 5.
⁴⁶ Наш погляд на польське питанє // Діло. — 1883. — Ч. 38—39.
⁴⁷ (Г о р б а ч е в с ь к и й А.) “Володимир Барвінський” // Діло. — 1883. — Ч. 9—10.
⁴⁸ (Б а р в і н с ь к и й В.) По процесі // Діло. — 1882. — Ч. 66.
⁴⁹ Там же.
⁵⁰ (Б а р в і н с ь к и й В.) Яка може бути згода межі Русинами // Діло. — 1881. — Ч. 92.
⁵¹ К а ч а л а С. По вічу // Діло. — 1881. — Ч. 23.
⁵² Там же.
⁵³ Наше теперішнє положенє // Діло. — 1883. — Ч. 23.
* Хосенні (діал.) — корисні.
⁵⁴ Наше теперішнє положення // Діло. — 1883. — Ч. 23.
⁵⁵ (Б а р в і н с ь к и й О.) Організація суспільної праці Русинів // Діло. — 1883. — Ч. 70.
⁵⁶ Організація наших народних сил // Діло. — 1883. — Ч. 38 і 39.
⁵⁷ (Б а р в і н с ь к и й О.) Організація суспільної праці Русинів. — Ч. 67.
⁵⁸ Наші десперанти // Діло. — 1881. — Ч. 24.
⁵⁹ С т у д и н с ь к и й К. До історії взаємин Галичини з Україною. — Львів, 1927. — С. 1.
⁶⁰ С е р е д а О. Назв. праця. — С. 213.
⁶¹ Людина і політика. — 2000. — № 5. — С. 71.
⁶² Там же.
⁶³ ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 2700 (лист Д. Савчака І. Белею від 18.XII.1886 р.).
⁶⁴ Там же, ф. 135, № 2155.
⁶⁵ Процес О. Грабар о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 45.
⁶⁶ Б а р в і н с ь к и й О. Спомини з мого життя. — Ч. III, зош. 4. // ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 7, арк. 185.
⁶⁷ Там же, арк. 183.
⁶⁸ Л е в и ц ь к и й К. Історія політичної думки галицьких українців. — Ч. 1. (1848—1900). — Львів, 1926. — С. 187.
⁶⁹ Там же. — С. 188.
⁷⁰ ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 1060.
⁷¹ Вибори до сейму. II // Діло. — 1883. — № 16.
⁷² Обов'язки репрезентантів народа // Діло. — 1883. — № 49.
⁷³ Організація наших народних сил. ІУ // Діло. — 1883. — № 37.
⁷⁴ Там же.
⁷⁵ Вибори до сейму. II // Діло. — 1883. — № 16.
** Тут, щоправда, слід враховувати традиційні для галицьких виборів великі зловживання, які більше або менше викривляли реальне співвідношення сил.
⁷⁶ Народне Віче Русинів з д. 17 (29) червня 1883 року // Діло. — 1883. — Ч. 69.
⁷⁷ Рада Народна в Долині // 1881. — Ч. 78.
⁷⁸ Ф р а н к о І. З останніх десятиліть XIX віку / Зібрання творів в 50 тт. — Т. 41. — К., 1984. — С. 473.
⁷⁹ Ч о р н о в о л І. Назв. праця. — С. 30.

⁸⁰ Промова вп. Д-ра Ом. Огоновського на загальних зборах товариства “Просвіта” 21 січня (2 лютого) с. р. // Діло. — 1883. — Ч. 8.

⁸¹ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.

⁸² Там же.

* Академічний Клубок — організація українських студентів Львівського університету.

⁸³ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.

⁸⁴ Діло. — 1883. — Ч. 63.

⁸⁵ Д р а г о м а н о в М. Відповідь рецензентові “Діла” на 3—4 випуски моїх “Австроруських споминів” (лист в редакцію “Діла” 26.V.1890) // ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 456, арк. 23.

⁸⁶ В о з н я к М. Нариси про світогляд І. Франка. — Львів, 1955. — С. 156.

⁸⁷ П ч і л к а О. І. Франко і його праця // ВР ІЛ НАНУ, ф. 28, № 171, арк. 29—30.

⁸⁸ Д р а г о м а н о в М. Назв. праця // ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 456, арк. 16.

⁸⁹ Б а р в і н с ь к и й О. Спомини з мого життя. — Ч. III, зош. 7 // ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 8, арк. 268.

⁹⁰ Там же, № 10, арк. 327.

⁹¹ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2308.

⁹² Д р а г о м а н о в М. Назв. праця // ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 456, арк. 10.

⁹³ Там же, арк. 22.

⁹⁴ Ч о р н о в о л І. Назв. праця. — С. 30.

⁹⁵ (Б а р в і н с ь к и й О.) Організація суспільної праці Русинів. — Ч. 64 і 65.

⁹⁶ Там же. — Ч. 61.

⁹⁷ (Б а р в і н с ь к и й О.) Огляд на рік 1882 // Діло. — 1883. — № 1.